Критика, бібліографія

«РЕЗЕРВУАР ПАМ'ЯТОЇ НАРОДНОЇ МОВОТВОРЧОСТІ…»

(Голянич М. І. Мовний портрет села Тюдів: словник. Т. ІІ Н-Я / Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2022, 1262 с.)

Так про словник «Мовний портрет села Тюдів» докторки філологічних наук, професорки кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Марії Голянич сказав директор Інституту української мови НАН України Павло Гриценко – науковий редактор цього двотомного видання. Павло Юхимович акцентував, що саме такі праці є «доконечною необхідністю», оскільки в них зафіксовано «сутність, красу, незнищенність, … стан розпросторення української мови в народних витоках».

І цей «стан розпросторення» першооснови нашої мови зафіксовано на двох тисячах двохсот шістдесяти двох сторінках двотомного словника гуцульської говірки з різнотипними вокабулами: слова (однозначні й багатозначні, у прямому й переносному значеннях, омоніми), стійкі мовні звороти (фразеологізми, евфемізми, паремії, вербальні етномаркери народних вірувань тощо), які номінують картину світу гуцулів.

Більшість слів, зафіксованих у словнику, – багатозначні, вони відрізняються від літературних не лише фонетично, а й мають додаткові неузуальні лексико-семантичні варіанти, що свідчить про особливе, індивідуалізоване ословлення дійсності носіями гуцульської говірки.

Серед лексичного багатства надзвичайно ілюстративною з погляду вторинної семантики й конотативного потенціалу є стилістично маркована лексика, до якої належать емоційно-експресивні мовні одиниці, номени, марковані особливостями дитячого мовлення, пасивні лексеми тощо.

Список умовних скорочень лексикографічної праці («*вульг*. – вульгарне, *емоц.-оцін*. – емоційно-оцінне, *жарт*. – жартівливе, *згруб*. – згрубіле, *здрібн*. – здрібніле, *знев*. – зневажливе, *ірон*. – іронічне, *лайл*. – лайливе, *негат*. – негативне, *пестл*. – пестливе, *співч*. – співчутливе» [1 т, с. 21]) ще з перших сторінок проєктує прагматичний потенціал «живого» діалектного слова, оскільки воно в сегментах мовлення носіїв говірки (контекстах-фреймах) уже «чекає» мовознавця, щоб розкритися йому багатогранністю смислу й комунікативно-прагматичним потенціалом, імплікатором чи експлікатором фонових знань комунікантів, їхнього сприйняття й оцінки етнокартини світу.

Яскравим прикладом індивідуалізації мовлення носіїв гуцульської говірки є емоційно-експресивна та прагматично-оцінна лексика, яка в словнику нерідко подана із суфіксами пестливості чи згрубілості, проте демінутиви істотно переважають у наративах жителів села Тюдів: **«СИ́РОТІТКО**, -а – *зменш.-пестл.* від СИ́РОТІ : *Си́рот'ітко / ану́ покажи́ па́л'ч'ік / покажи́ / де бу́пка? / ану́ де? / дай йа зави́йу дити́н 'і па́л'ч'ік / і шош прикладу́ / шоби́ ни бол'і́ло»* [2, с. 688]; **«СВІ́ЧІЧЬКА,** -и – свічечка: *Оц':а́ с'в'і́ч'іч'ка / це така́ ку́л'а / на йили́нку ч'іпйе́ти/…»* [2, с. 672]; **«ФАЙНЮ́СЬКИЙ (ФАЙНЮ́СІНЬКИЙ, ФАЙНЮ́ЦЬКИЙ)** – те саме, що ФАЙНЕ́НЬКИЙ» [2, с. 1008] та ін.

Такі (конотативно марковані) вербальні одиниці, реалізуючи свій аксіологічний, емотивний потенціал, здатні ілюструвати в контексті різновекторні інтенції учасників комунікації. Сама авторка Марія Голянич на презентації двотомника «Мовний портрет села Тюдів» акцентувала, що спочатку планувала його як словник тлумачного типу з короткими ілюстраціями, однак у процесі роботи «поглянула» на діалектне слово глибше: «для того, щоб передати наміри, інтенцію мовця, … збагнути його комунікативні ходи, … тактики, … пізнати асоціативно-образну ауру слова… треба на нього подивитися … під кутом комунікативно-прагматичної парадигми. І тому в деяких словникових статтях є вказівка на те, у якому мовленнєвому жанрі використовується слово».

Наприклад, тільки в першому томі словника локалізовано 338 мовних одиниць із семою «згрубілість» та 286 мовних одинць із семою «зневажливість»: «**ЗДОХЛЄ́К,** -іка́ – *згруб., знев.*, 1) здохла тварина…; 2) *перен., знев.*, квола людина або тварина: *То здохл'е́к / де вин го́ден у л'ісоспла́в'і робити?*; 3) *ірон., жарт.*, про худорляву дитину, яка не має апетиту: *Ц':а дити́на страшно́ пуста́ на йіду́ / але́ ба́ба л 'у́би це́го здохл'іка́ і му́си йиму́ приба́р'увати / ни зна́йу / ци ў жит'у́ хтос ме би́рше йиму́ дого́д'увати / в'іде́ў / н'і*; *Цес здохл'е́к бут'шо́ ни ме йі́сти / вин хо́ч'і лише́ ви́борного / л'у́би мн'е́со / але́ то ма́йут бу́ти риўне́н 'к'і кава́л'ч'іки / и́н'ч'і ў рот ни о́зме*» [1, с. 594].

Або: «**МОЛОДІ́ЧЬО́К,** -чька́ – *пестл., ірон.* стос. МОЛОДЄ́К: *Ад'і́ йкиї фа́йниї молод'іч'о́к / вин у дружби́ М'і́с'кови йде; Вас'у́та / йік бу́ла ў посаи́ц':і / найшла́ соб 'і́ молод 'іч'ка́ / зроби́ли вес 'іл'е́ та ї жийу́т / вин Никола́ї се назива́йі / а ўна йіму́ зач 'е́ла каза́ти Ко́л'а / а вин йіі слу́хайі / ўна дба́йі за не́го / таї йім до́бре / Ну та це йісте́ фа́ йне сказа́ли*» [1, с. 955]; **МУ́ЧІНИК,**-а – *жарт., ірон.*, про школяра, який не дуже прагне навчатися: *Та ти ни уч'іни́к / ти му́ч'іник / му́ч'ійіш тоту́ нау́ку / Бабо́ / а мо́же / ўна мене́ му́ч'ійі? / йа се ўпера́йу / ни дайу́се / а ўна си́лоў мене́ застаўйе́йі сид'і́ти ко́ло кни́шки / Йо / ко́ло кни́шки / ти соб'і́ окро́ме / а ўна соб'і́ / таї так дни́на блавуч'іц:е*. [1, с. 967].

Лексеми такого типу конотативно забарвлені, зазвичай мають внутрішню форму – «концептуальну ознаку, закріплену в слові»

(М. І. Голянич), яка мотивує номінативний і прагматично-оцінний потенціал цього номена в процесі спілкування, про що свідчать приклади мовлення жителів села Тюдів: ЗДОХЛЄ́К, – *«такий, як здохлий» – худий, блідий, без апетиту…*; МОЛОДІЧЬО́К – *«той, що молодий» – жвавий, рухливий, здоровий* тощо, а лексичне значення – «парубок»; МУ́ЧІНИК – *«той, що мучиться»*, оскільки навчання для нього – мука.

Такі словникові статті, на нашу думку, є цінним матеріалом для комунікативної лінгвістики, оскільки ілюструють розлогі сегменти живого мовлення. Акцент на важливості ілюстративного матеріалу двотомника зробила кандидатка філологічних наук, співробітниця відділу діалектології Інституту української мови НАН України Людмила Колєснік у виступі на презентації аналізованої лексикографічної праці. Мовознавиця назвала розлогі сегменти мовлення носіїв говірки «живим текстом», що робить презентовану працю унікальною й фундаментальною. Маємо надію, що ілюстративний матеріал словника стане потенційною картотекою не одного наукового дослідження в царині не лише діалектології, а й лінгвопрагматики, лінгвостилістики, комунікативної лінгвістики та ін. мовознавчих дисциплін.

Окремим пластом, що ілюструє дитяче діалектне мовлення жителів Тюдова, є слова, які домінують у спілкуванні дітей раннього віку. Ці лексеми характеризуються фонетичною простотою, емоційністю, звуконаслідувальністю: **МО́НЯ,** -і – *дит.*, молоко: *Хто дайе́ дити́н'ц'і мо́н'у? / короўка?* … [1, с. 956]; **БІ́ЖЯ,** -і − *дит.*, синкретична мовна одиниця, що може означати: обережно – вогонь; гаряче; там пече та ін.: *Наш Іванко́ ш'і зле́ гово́ри / а́ле ік дес уздри́т ва́тру / то ро́би таке́ перепу́жене лице́ ї кр'іч'е́йі б'і́ж'а / маха́йі на н'у па́л'цем / ноно́ / ї пока́зуйі / де ў не́го бу́ла бу́ба / то б'і́ж'а йіму́ бу́бу зробила / ноно́*. [1, с. 67]; **БОБУ́Х (БУБУ́Х)** – *дит.*, викор. у знач.: *впадеш; упав; падай обережно; можна впасти*: *Туда́ ни во́л 'но йти / бо там / бобу́х / там кам 'і́н'і / ўпа́деш.* [1, с. 76]; **ГА́МАТИ** – *дит., пестл.*, їсти… [1, с. 280]; **КО́КОЧЬКО,** -а – *дит.*, зменш.-пестл. від КО́КО : *Ку́роч'ка / ко ко ко / зне́сла дити́н ′і йіч 'ко́ / ко́коч'ко / дити́на ме фа́йно га́мати ї ви́росте вели́ка вели́ка / так*?/ *Така́ / шо гаш до не́ба ? / Н'і / така́ / ік та́тко / до́бре? / а́ле ік фа́йне́н'ко меш га́мати / ус'о́ / шо ба́пка зр'іхтува́ла*. [1, с. 767]; **КУ́ЦЯ,** -і – *дит.*, собака: *Йек ку́ц'а ка́же? / гаў / гаў / так*?; [1, с. 823].

Значний обсяг словника займають стійкі одиниці мови – фразеологізми, евфемізми, паремії (формули ввічливості, жарти, прокльони, забобони, замовляння…), вірування тощо. Тобто ця лексикографічна праця є унікальною, оскільки вдало синкретизує елементи тлумачного, діалектологічного, фразеологічного, паремійного типів словників, має ознаки енциклопедії (карта села, світлини жителів, пейзажів, писанок, мальованих тарілок, вишиваних сорочок і рушників, фіксація етноміфологем – лексем, що мають «стійке образне значення давнього походження, сформоване у віруваннях, звичаях, народній поетиці» [3, с. 76]). А така інформація є цінною знахідкою для етнографів, культурологів, істориків України.

Більшу частину стійких мовних одиниць у праці «Мовний портрет села Тюдів» займають фразеологізми, які відрізняються від узуальних фонетичними особливостями: **«ЗА ШО КУПИ́В , ЗА ТТО ПРОД А́В (ПРОДАЮ́)** – мовець не бере відповідальності за правдивість переданого: *За шо купи́ў / за то прода́ў / сам та́мки ни бу́ў / м'ін'і́ Ан :иц́'а ўпов'і́ла / уна́ з ни́ми до́бра / пе́рва сестра́ Л ес́'ови / то ц:е ўс'о ўна росказа́ла*» [1т, . 823].

Цікавими, на наш погляд, є евфемізовані конструкції (лексеми, словосполучення), які породжені культурними табу носіїв говірки. Як свідчать сегменти мовлення жителів Тюдова, такі моні одиниці мають маскувально-забобонний характер, часто синонімізуються:

«ЗАКУСИ́ТИ ЗУ́БИ – *евф.*, здохнути: *А коро́ўка ш 'і ни йі́ла / тел'е́тко ни пи́ло / а по́рос 'і пит поро́гом зу́би закуси́ло »* [1, с. 522]; **«ПИТИ́ В ГЛИ́НУ (В ЗЕ́МНЮ; НА ТО́Й СВІТ ; ТУДА́, ВИ́ТКИ НИ ВЕРТА́ЮЦЦЕ; ДЕ МИ ВСІ КОЛИ́С БУ́ДЕМО ; НА ВІ́ЧЬНИЙ СПОЧЄ́ВОК; КО́ЛО ДІКО́ВИХ; ЗА ПО́ПИЧЧІНИМИ; КО́ЛО ГРИЦАКО́ВИХ; ОТУДА́, ДЕ ВЖЕ БОГА́ТО З НА́ШОЇ ФАМІ́ЛІЇ)** – *евф.*, померти…» [2, с. 309].

Або: «**БІДА́,** -и – … 2) *евф.*, нечиста сила, гадюка, статевий орган: *Мої / заш':іпи́ спо́н´:і / бо тоту́ б'іду́ ви́тко*; *Б'іда́ обма́рила ч'олов'і́ка / водила́ л'іса́ми.* [1, с. 64]; **БІ́ЛА ПА́НЯ** – *евф.*, смерть: *Тота́ б'і́ла па́н'а ни пита́йец ':е / ци ти зр 'іхтува́ўсе / прийшла́ / і ўс 'о́ / гаї збера́їсе ї пишли́*» [1, с. 68]; «**ТОТА́ (ТТА)** – та… 2) *евф.*, смерть; змія; онкологічна хвороба…» [2 т, с. 889].

Паремійне багатство мовлення носіїв аналізованої говірки представлено в словнику приказками, прислів'ями, формулами етикету, прокльонами, замовляннями, усталеними жартами, константними порівняльними конструкціями тощо:

«**ДЕ́РЕВА НИМА́ БЕС СУ́ЧЯ , А ЧЬОЛОВІ́КА (ЛЮДИНИ́) – БЕС ХИ́БИ (БЕЗ ҐА́НЬЧЮ)** – у кожного є якісь недоліки; ідеальних людей немає…» [1, с. 369];

«ДАЙ, БО́ЖЕ (ДАЙ, БО́ЖЕЧЬКУ, БО́ЖЕНЬКУ, ГО́СПОДЕЧЬКУ, ГО́СПОДЕНЬКУ, МА́ТІНКО БО́ЖЯ) – викор. у побажаннях, висловленнях-проханнях Божої допомоги: *Даї вам / Бо́жеч'ку / здоро́ўйа за ваш у́робо́ту / за т:о / шо йісте́ ни погонорува́ли / шо помогли́ одовици / наї вас Бох благослови́т »;* **«ДАЙ БО́ЖЕ, ЗДОРО́В'Ї** – 1) етикетна формула прощання; те саме, що "будьте здорові"; вжив. і в усіченому варіанті "Дай Бо́же". Господар відповідає: "Ідіт здорові": *Гаї даї Бо́же / Васи́л'ку / Ід'і́т здоро́в'і / М'і́с'ку / але ўваж'еі́те / бо то хо́ўско*; 2) усталена сполука, яку викор. при застіллях: *Даї Бо́же / вуі́ку / йа пі́ду до вас / Пи́йте здоро́в'і* (опісля випиту чарку знову наповнюють і передають тому, до кого "пили")» [1, с. 350];

«АБИ́ (ШОБИ́) ТЕБЕ́ (ВАС) ШЛЯХ ТРА́ФИВ (АБИ́ ТЕБЕ́ НА́ГЛА КРОВ ЗАЛИ́ЛА; АБИ́ ТОБІ́ НО́ГИ ВСО́ХЛИ (ПОВСИХА́ЛИ); АБЕ́С ДО РА́НЯ (ДО НО́ЧІ) НИ ДОЧІКА́В; АБЕ́С

ЗДОХ; АБЕ́С НИ ДИЙШО́В, КУДА́ ЙДЕ́Ш ТА ІН.**) –** *вульг., зниж.*, викор. як прокльон: *Аби́ тебе́ шл 'ах тра́фиў / та би тебе́ тра́фиў / к'і́л'ко ти мене́ меш гри́сти?»* [1, с. 26];

«ШОБИ́ (АБИ́) НИ ВРІЧІ́ (НИ ВРЕЧІ́) (ШОБИ́Х (АБИ́Х) НИ ВРІК; ТЬФУ-ТЬФУ́ (ТЬХУ-ТЬХУ́) НА ТЕ́БЕ; НА НЕ́ГО ТА ІН.**)** – згідно з вірув., такі мовні формули застережуть від уроків…»[2, с. 1171];

«ІВАНЬ, ШО ЗЗІ́ЛИ ФИСТ СВИНЬ – *жарт*., вислів викор. здеб. як преамбулу до розмови…» [1, с. 823];

«ЇК (ІК) СКІ́ПКА (ТРІ́СКА) – дуже худий, виснажений…; **ЇК (ІК) СО́НЦЕ** – дуже гарний (здеб. про хліб, калач, паску): *Паски́ сего́року / лиш н'іўро́ку / так'і́ / йік со́нце / гаш с'м'ійу́ц:е*; **ЇК (ІК) СОРО́КА (НА ГНОЮ́, НА КУ́ПІ ГНОЮ; НАЙ НИ КА́ЖУ, НА ЧЬО́МУ)** – *знев*., про балакучу людину: *Тарато́ри / йік соро́ка / сло́во при ни ї ни го́ден сказа́ти; Така говирна́ / йік соро́ка на гнойу́; Така́ розмайі́та / йік соро́ка на ку́п'і гно́йу»* [1, с. 703].

Мовні одиниці, лексичне значення яких розкривається через обрядодії, пов'язані з віруваннями народу, навантажені національно-культурним компонетом значень, тому їх можна назвати фоновими словами, безеквівалентними номінаціями. Авторка словника «Мовний портрет села Тюдів» дефініціювала такі заголовні лексеми розлогими наративами гуцулів, що є цінним матеріалом не лише для філологів, але й етнографів, культурологів, істориків та інших учених: **«КОЧЄ́ТИСЕ У ТРАВІ́ (КУПА́ТИСЕ В РОСІ́) (НА ІВА́НА)** – дія пов'язана з вірув. у те, що роса в цей день (7 липня) цілюща…» [1, с. 791]; «**ВИДГА́ШЕНА ВОДА́** – згідно з вірув., вода, у якій "видгасюют вуглі" і яка внаслідок цьогостає помічною при "уроках"…» [1, с. 162]; «**ДІ́ВКА З ЗАКО́РСАНИМИ П'Є́ТАМИ** – згідно з вірув., дівка (жінка), які приносять нещастя…» [1, с. 397]; «**ЖИВА́ ВА́ТРА** – вогонь, добутий тертям. Розповідають, що живу ватру ватаг запалював на полонині у перший день літування. Згідно з вірув., вона, а також молитва, оберігали маржину й людей від хвороб, злих звірів, нещасть. Через вуглини з викресаної ватри, покладені у воротах, проходила вся худоба. Вважалося, що жива ватра мусить горіти до останнього дня полонинського літа» [1, с. 462]; «**ВИДИБРА́ТИ (ВИДБЕРА́ТИ, ВИДОБРА́ТИ) МОЛОКО́ (МА́ННУ) (В КОРО́ВИ)** – згідно з вірув., зробити так, що корова перестає давати молоко або втрачається його жирність (про дії відьми)…» [1, с. 167]; «**ЧЄРЕДІ́ННИЦЯ (ЧЄРЕДІ́ЛНИЦЯ),** -і – згідно з вірув., відьма, яка відбираї в корови молоко…» [2, с. 1102]; «**ЗАСПА́ТИ ЗА́ХИТ СО́НЦЯ** – мати тривожну ніч; спання під час заходу сонця спричинить, згідно з вірув., погане самопочуття людини, зокрема дитини…» [1, с. 550]; **НАСЛАНЄ́,** -я́ – наслання; згідно з вірув., те, що спричинено чарами…» [2, с. 68].

Частина лексичного й фразеологічного багатства рецензованої лексикографічної праці є фонетично модифікованими назвами одиниць культу-

рологічного простору всього українського народу, а частина – етнографізмами. Проте всі словникові вокабули та ілюстративний матеріал є науково задокументованим джерелом етнонаціональної самобутності українців.

Вихід у світ такої фундаментальної праці став значною подією в українській філології, етнографії, культурології, адже двотомник Марії Голянич вийшов за межі лексикографічних канонів лінгвістичного словника. Про це свідчить презентація двотомника «Мовний портрет села Тюдів», організована Інститутом української мови НАН України та Прикарпатським національним університетом імені Василя Стефаника 23.11.2022 р. на платформі Webex. У ній узяли участь провідні мовознавці всієї України. Вони описали лексикографічну працю такими перифразами: «невичерпна криниця», «творчий подвиг» (д.ф.н. Павло Гриценко), «подарунок рідній землі, батькам, прадідам», «підручник любові мови батьків» (д.ф.н. Наталія Коваленко), «словесний пам'ятник землякам», «джерело національної ідентичності» (д.ф.н. Наталія Венжинович), «явище загальнокультурне, політологічне» (д.ф.н. Віталій Кононенко), «подвижницька праця українського культурологічного простору» (д.ф.н. Володимир Барчук), «громадянський подвиг», «народне багатство» (д.ф.н. Микола Лесюк), «фундаментальний фоліант» (к.ф.н. Людмила Рябець), «праця століття, у якій відбито дихання односельців» (к.ф.н. Інна Варварук).

Марія Голянич продемонструвала присутнім своє рідне мовлення, оскільки саме воно є тим витоком, що має потенціал живити літературну мову, збагачувати її лексичний і фразеологічний пласти. Вона зазначила, що в змістовому наповненні словника відчутне «увібране пам'яттю мовлення … рідних, … які свого часу відкрили … непроминальну красу й глибини гармонії рідного слова» [2, с. 1261].

Авторка в унікальній лексикографічній праці затранскрибувала те, що не вмирає, – душу мови. І в такий несвітлий воєнний час світло живого слово стало «резервуаром пам'яті народної мовотворчості», яку ніхто не знищить, бо мова – зброя, а словник – броня!

Література

1. Голянич М. І. Мовний портрет села Тюдів:словник. У 2-х т. Том І. А − М / Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2018.1000 с.
2. Голянич М. І. Мовний портрет села Тюдів: словник / у 2 т. Т. ІІ. Н − Я / Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2022. 1262 с.
3. Мацько Л. І.,О. М. Сидоренко, О. М. Мацько Стилістика української мови: підручник / за ред. Л. І. Мацько. Київ: Вища школа, 2003. 462 с.

Роксолана Стефурак, *м. Івано-Франківськ*